

NİZAMİ GƏNCƏVINİN “MƏXZƏNÜL-ƏSRAR” ƏSƏRİNİN LİŊVİSTİK STRUKTURUNDA FARS-TÜRK LÜĞƏTLƏRİNİN ROLU

Samirə Mərdanlı

Bakı Dövlət Universiteti, Bakı, Azərbaycan

e-mail: mardanli.samira@gmail.com

ORCID: 0009-0002-9062-0782

DOI: <https://doi.org/10.30546/2960-1967.2026.1.2067>

Xülasə. XII-XIII əsrlər fars və türk leksikoqrafiyasının inkişafında izahlı və ikidilli lüğətlərin yaranması ilə əlamətdar olan zəngin bir dövrü təmsil edir. Bu leksikoqrafik resurslar fars, ərəb və türk dillərinin birgə mövcud olduğu çoxdilli kontekstdə təkcə linqvistik deyil, həm də ictimai-siyasi funksiyalar yerinə yetirirdi. Orta Asiyada və Yaxın Şərqdə islam siyasətinin yüksəlişi, xüsusən də inzibati, elmi və ədəbi sahədə dillərarası ünsiyyət zərurətini özü ilə gətirdi. Nəticədə, Əsədi Tusinin Lüğət-i Furs kimi fars lüğətləri tək və ikidilli fars leksikoqrafiyasının əsasını qoyarkən, Mahmud əl-Kaşqarının “Divan Lüğət ət-Türk” və “Ət-Tohfa əz-Zəkiyyə fil-Luğət-Türkiyyə” kimi lüğətlər fars və ərəb dillərində danışanlar üçün türkcə lüğətə dair strukturlaşdırılmış anlayışlar təklif etdi. Bu lüğətlər sadəcə tərcümə vasitəsi deyildi; mədəni bilikləri, idiomatik ifadələri və semantik iyerarxiyaları kodlaşdıraraq öz dövrlərinin leksik şüurunu formalaşdırdılar. Bu çərçivədə Nizami Gəncəvi kimi şairlər fəaliyyət göstərmişlər. Onun “Məxzənül-əsrar” (“Sirlər xəzinəsi”) əsəri təkcə fars poetik dilinin məharətini deyil, həm də leksik dəqiqliyi dərinədən dərk etdiyini göstərir. Onun yaradıcılığında nadir, arxaik və ya semantik çalarlı terminlərin olması şairin müasir leksikoqrafik təcrübələrlə tanışlığını, onun mistik, etik və fəlsəfi mövzuları çatdırmaq üçün dildən strateji istifadə etdiyini göstərir. Sirlər xəzinəsi misraları ilə yanaşı farsca-türkcə lüğətlərdən seçilmiş yazıları təhlil edərək bu araşdırma leksikoqrafik ənənənin poetik yaradıcılığa necə işıq tutduğunu göstərir. Həmçinin bu cür əsərlərin dinamik, çoxdilli linqvistik mühitdə fars lüğətinin sabitləşməsinə necə töhfə verdiyini nümayiş etdirir. Nəhayət, bu lüğətlər fars dilinin leksikasının həm qorunub saxlanması, həm də inkişafında mühüm rol oynamış, klassik ədəbiyyata qalıcı təsir göstərmişdir.

Açar sözlər: dilçilik, farsdilli lüğətlər, sirlər xəzinəsi, Nizami Gəncəvinin leksikası, ikidilli lüğətlər

Giriş

Orta əsr İslam dünyasında leksikoqrafiya ayrılıqda yaranmamış sürətlə genişlənən sivilizasiyanın intellektual, inzibati və teoloji tələblərinə təbii cavab olaraq meydana çıxmışdır. VIII əsrdən başlayaraq, İslam Pireney yarımadasından Orta Asiyaya qədər geniş ərazilərə yayıldıqca, dilin dəqiq və sistemli başa düşülməsinə ehtiyac getdikcə aktuallaşdı. Ərəb dili vəhy və fiqh dili kimi ciddi qrammatik və leksik kodlaşdırma tələb edirdi. Buna cavab olaraq, ilk leksikoqraflar İslam dininin intellektual ənənəsində əsas olan izahlı lüğətlər və traktatlar hazırladılar. Bununla belə, İslam dünyasında leksikoqrafiyanın hekayəsi xüsusən XI-XII əsrlərdə təkcə ərəbcə deyil, həm də farsca və türkcə olmuşdur.

Ərəb işğalından sonra fars dili özünü yenidən əsas ədəbi və inzibati dil kimi təsdiqlədikcə, fars alimləri öz lüğətlərini tərtib etməyə başladılar - sadəcə ərəb modellərini təqlid etməklə deyil, öz ədəbi və dil ənənələri daxilində yeniliklər yaratmağa başladılar. Bu lüğətlər tez-tez izahlı (fərhəng-nəməh) və ya ikidilli olub, çoxdilli reallıqda naviqasiya üçün artan ehtiyacı əks etdirirdi. Xüsusilə Səlcuqlular və daha sonra Xarəzmlər sülalələri dövründə fars ədəbi nüfuzunun, ərəb elmi nüfuzunun və türklərin siyasi üstünlüyünün birləşməsi mürəkkəb tərcümə, standartlaşdırma və semantik aydınlaşdırma alətlərini tələb edən üçdilli sosial linqvistik mühit yaratdı.

Bu kontekstdə lüğətlər istinad əsərlərindən daha çox məqsəd daşıyırdı ki, bunlar intellektual mobillik və mədəni diplomatiya alətləri idi. Fars dili idarəçilik və ədəbiyyatda lingua franca rolunu oynayırdı, türk ləhcələri isə hakim elita və hərbi təbəqə arasında geniş şəkildə danışılırdı. Ərəb dili ilahiyat, elm və hüquq dili olaraq qaldı. Bu mürəkkəb linqvistik iyerarxiya sistemə vasitəçilik tələb edirdi – qismən iki və üçdilli lüğətlər tərəfindən təmin edilir. Bu əsərlər dillərarası ünsiyyəti asanlaşdırmaqla yanaşı, hüquq, mistisizm, fəlsəfə və poeziyaya xas idiomatik ifadələri, mədəni metaforaları və terminologiyaları da qoruyub saxlamışdır.

Bu zəngin dil ekosistemi fars dünyasının ən parlaq şairlərindən biri olan Nizami Gəncəvinin (1141-1209) ədəbi yaradıcılığına birbaşa təsir göstərmişdir. Səlcuqlu mədəni himayədarlığının zirvəsində qələmə alan Nizami öz dövrünün leksikasına dərin bələdlilik nümayiş etdirən dərin fəlsəfi və didaktik məsnəvi olan “Məhzənül-Əsrar”ı (Sirlər xəzinəsi) yaratmışdır. Onun misraları diqqətlə seçilmiş sözlərin mozaikasıdır və onların çoxu klassik lüğətlərdən, fəlsəfi traktatlardan və mistik mətnlərdən əldə edilən çoxsaylı mənə qatlarını daşıyır.

Nizami poeziyası təkcə ədəbi parlaqlığı nümayiş etdirmir; həm də fars dilinin semantik mürəkkəbliyinə kəskin həssaslıq nümayiş etdirir. Onun ərəbcə alınma sözlər, fars arxaizmləri və hətta türk təsirinin izlərini tarazlaya bilməsi dil təcridində deyil, öz dövrünün leksikoqrafik resursları ilə birbaşa əlaqədə yazan bir şairdən xəbər verir. Onun tərzindən belə qənaətə gəlmək olar ki, o, elmi və saray dairələrində yayılan izahlı və ikidilli lüğətlərlə ya birbaşa tanış olub, ya da dolayısı ilə təsirlənib.

İslam dünyasında leksikoqrafiyanın tarixi mənşəyi

Erkən İslam əsrləri, ilk növbədə ərəb dilinin - Quran dilinin saflığını və aydınlığını qorumaq üçün dini və linqvistik imperativdən irəli gələn həyati bir elmi intizam kimi leksikoqrafiyanın doğulmasının və sürətli inkişafının şahidi oldu. Hələ 8-9-cu əsrlərdə Xəlil ibn Əhməd əl-Fərəhidi və Sibəveyh kimi tanınmış alimlər ərəb qrammatikasının və lüğətinin hazırlanması prosesinə başlamışlar və bu, Kitab əl-Ayn və Lisan əl-Ərəb kimi əhatəli ərəb lüğətlərinin inkişafına səbəb olmuşdur. Bu əsərlər kök sistemlərə, kontekstual istifadəyə və semantik fərqlərə əsaslanan təriflər yaratmaqla gələcək leksikoqrafik cəhdlər üçün metodoloji presedent yaradır [5].

İslam Şərqə doğru Orta Asiyanın farsdilli bölgələrinə, İran yaylasına yayıldıqca ərəb dili din və elm dili, fars dili isə saray mədəniyyəti, ədəbiyyatı və gündəlik ünsiyyət dili olaraq qaldı. Bu ikidilli mühit fars leksikoqrafiyasının yaranmasına təkan verdi. Ərəb modellərindən təsirlənən fars alimləri farsca sözləri kataloqlaşdırmaq, mənaları izah etmək və etimoloji əlaqələri izləmək üçün izahlı lüğətlər (fərhəng-nəməh) hazırlamağa başladılar. Bu ilkin lüğətlər tez-tez ərəb struktur metodologiyası ilə fars ədəbi həssaslığının qarışığını əks etdirir, geniş İslam dünyasında fars elminin artan intellektual muxtariyyətini nümayiş etdirirdi.

XI-XII əsrlərdə, xüsusən də Səlcuqlar sülaləsi dövründə - fars dili nəinki əvvəlki ərəbləşmədən xilas oldu, həm də İslam Şərqinin əksər hissəsində hakim inzibati və ədəbi dilə çevrildi. Bu transformasiya Səlcuqlu saraylarında bir çox inzibati funksiyalarda ərəb dilini əvəz edən rəsmi saray dili (dərbari) kimi fars dilinin yaradılması ilə möhkəmləndi [3]. Eyni zamanda, Səlcuqlu hərbi elitası və türk tayfa birləşmələri öz dil varlığını ictimai-siyasi müstəviyə gətirərək üçdilli mühit yaratdılar: mədəniyyət və idarəçilik dili fars dili, din və elm dili kimi ərəb dili, hərbi və etnik kimlik dili kimi isə türk dili istifadə olunurdu. Bu çoxdilli şəraitdə ikidilli farsca-türkcə lüğətlər əvəzəlməz vasitə kimi meydana çıxdı. Bu lüğətlər fars dilli idarəçilər ilə türkdilli hərbi sərkərdələr, valilər və saray əyanları arasında ünsiyyəti asanlaşdırdı. Onların məqsədi tərcümədən kənara çıxdı; onlar terminologiyaları standartlaşdırmaq, bürokratik sənədlərdə ardıcılığı təmin etmək və linqvistik birliklər arasında mədəni anlaşmaya vasitəçilik etmək üçün nəzərdə tutulmuşdu [4].

Bu sahədə ilk əsərlərdən biri Mahmud əl-Kaşqarinin “Divan Lüğət ət-Türk” (təxminən 1072) ərəb dilində yazılmış monumental leksikoqrafik və etnolinqvistik traktatıdır. Əsasən ərəb dilli idarəçilər üçün tərtib edilsə də, türkcə istifadəyə dair anlayışlar fars saray tərcüməçiləri və şairləri üçün çox dəyərli idi. Divanda deyimlər, atalar sözləri və mədəni izahlar da var idi ki, bu da onu təkcə linqvistik bələdçi deyil, həm də sosial-mədəni arxivə çevirdi [2].

Daha az qorunsa da, digər mühüm lüğətlər qrupuna Səlcuqlu və Xarəzm institutları daxilində fars katibləri və alimləri tərəfindən yaradılmış lüğətlər daxildir. Çox vaxt tematik olaraq təşkil edilən bu əsərlər hərbi, hüquqi və poetik lüğətləri əhatə edirdi. Bəziləri eyni

anlayış üçün variant terminləri sadalayan, janrlar üzrə stilistik üstünlükləri göstərən və Nizami kimi şairləri zəngin leksik seçimlər palitrası ilə təmin edən sinonim lüğətləri ehtiva edirdi. Üstəlik, bu dövrün lüğətləri çox vaxt mətnlərarası xarakter daşıyırdı. Onlar Firdovsi, Rudaki kimi klassik şairlərdən və hətta islamdan əvvəlki fars mənbələrindən istifadə və məzmun nümayiş etdirmək üçün istinad etmişlər. Bu təcrübə lüğətləri təkcə pedaqoji və ya utilitar vasitələr kimi deyil, ədəbi irsin anbarları kimi də yerləşdirirdi. Məsələn, şərəf (şərəf) tərifini Firdovsinin “Şahnamə”sindən leksik mənə ilə etik dəyər bağlayan bir qoşma əlavə etmək olar [11].

Bundan əlavə, təsəvvüf ənənəsi öz leksikonunu yaratdı - mərifət (irfani), fəna (özünü yox etmək) və tövhid (ilahi vəhdət) kimi sözlərin dünyəvi qarşılıqlarından fərqli texniki mənəvi mənaları var idi. Bu mənalar şair və ilahiyatçıların istifadə etdikləri mistik lüğətlərdə (lüğət-i “irfani”) sistemləşdirilib. Sirlər xəzinəsi mənəvi təşbehlə doymuş Nizami bu cür mənbələrdən açıq-aydın götürmüşdür. Bu leksikonlarda poetik metafora və alleqorik ifadəyə bilavasitə təsir göstərən çoxqatlı semantika vurğulanırdı [9].

Xülasə etmək üçün, erkən İslam və orta əsr fars dünyasının leksikoqrafik məhsulu sadə ərəb lüğətlərindən mürəkkəb, çoxdilli lüğətlərə çevrilmiş, mədrəsələrdə və saray məktəblərində tədris mətnləri kimi fəaliyyət göstərmişdir. Bu kontekstdə Nizami Gəncəvi kimi şairlər təkcə leksik ənənənin istehlakçıları deyil, həm də onun fəal iştirakçıları olmuşlar. Onun semantik çalarları mükəmməl mənimsəməsi, terminologiyadan dəfələrlə, peşəkarcasına istifadə etməsi və fəlsəfi lüğəti özündən əvvəlki və onu əhatə edən leksikoqrafik irsə dərinədən bələd olduğunu və onunla bağlılığını nümayiş etdirir.

XII-XIII əsrlərə aid əsas fars-türk lüğətləri

Bir sıra mühüm leksikoqrafik əsərlər Nizami dövrünün intellektual mühitini formalaşdırmışdır.

Mahmud əl-Kaşqarinin “Divan Lüğət ət-Türk” lüğəti

Nizamidən bir qədər əvvəl olsa da, bu təqdirəlayiq əsər (təqribən 1072-74-cü illərdə tərtib edilmişdir) fars-türk-ərəb leksik ənənəsinin əsas sütunlarından birinə çevrilmişdir. O, türk dialektlərini sənədləşdirmiş və fars, ərəb ekvivalentlərini təqdim edərək, icmalar arasında mədəni və ədəbi mübadilələri gücləndirmişdir [2]. Əsərin dəyərlərindən biri də türk sözlərinin poetik nümunələrlə izah olunmasıdır ki, bu metod Nizami kimi şairlər üçün həm leksik, həm də poetik material bazası yaradırdı.

Ət-Töhfət əz-Zəkiyyə fil-Luğət ət-Turk lüğəti

Əsərin müəllifi məlum deyil, lakin mətnin dil strukturu və istifadə olunan leksik material onun XII əsrə aid olduğunu göstərir. Lüğətşünaslıq tədqiqatlarında bu əsərə edilən istinadlar daha az qeyd olsa da, onun əsrlərdə farsca-türkcə tərcümədə, xüsusən katiblər və hərbi tərcüməçilər üçün praktiki istifadəsini göstərir [4]. Əsərin praktik yönümlü olması onu sırf akademik lüğətlərdən fərqləndirir.

Əbu Həfs Ömər ibn Məhəmməd əl-Ənsarinin “Kitab al-İdrak li-Lisan al-Atrak”

Təxminən XIII əsrin əvvəllərində tərtib edilmiş bu əsər farsdilli oxucular üçün türkcənin əsas söz ehtiyatını izah edir. Ən diqqətçəkən tərəfi sözlərin yalnız tərcümə edilməməsi, həm də kontekstual istifadəsinə dair qeydlərin verilməsidir. Burada kənd təsərrüfatı, sənətkarlıq, məişət, hərbi və ovçuluqla bağlı geniş leksik material mövcuddur [7].

Sərəfi Şəmsəddin Məhəmməd ibn Qeys Razinin “Al-Mucəm fi məayir əşar əl-əcəm.” Əslində poetika və ədəbiyyat nəzəriyyəsi əsəri olan bu mənbədə fars sözlərinin izahı, sinonimləri və bəzi hallarda türk mənşəli leksikanın izahı verilir. Əsərin əsas məqsədi fars şeirinin texniki tərəflərini öyrətmək olsa da, lüğəvi izahlar onun leksikoqrafik dəyərini artırır [6].

Əsədi Tusi “Loğət-e Furs”

XI əsrin ortalarında tərtib olunmuş bu əsər fars dilinin ilk izahlı lüğətlərindən biridir. Birbaşa fars-türk lüğəti olmasa da, sonrakı fars-türk lüğətlərinə əsas baza rolunu oynamış,

fars sözlərinin mənalının izahı və bəzi hallarda sinonimlərinin verilməsi ilə leksik sabitliyi təmin etmişdir [1].

Fərhəng-e Cəhangiri

Bu əsər XVI əsrə - Nizamidən sonrakı dövrə aid olsa da, əvvəlki təcrübələri sistemləşdirmiş və əvvəlki fars-türk lüğət ənənələrinin çoxdankı təsirini əks etdirir, onun məzmunu və leksik strukturu XII–XIII əsr ənənələrindən qidalanır. O, Nizami dövrünə uyğun gələn mənbələrə istinad edərək leksikoqrafik biliklərin davamlılığını əsasən fars sözlərinin mənalını farsca izah edir, bəzən isə türk ekvivalentlərini də göstərirdilər [11].

Bu lüğətlərin hamısı Nizami Gəncəvinin yaşadığı dövrün leksik mühitini formalaşdırmışdır. Onlar yalnız dillərarası anlaşmanı təmin etmirdi, həm də poetik yaradıcılıqda leksik zənginlik, sinonim bolluğu və semantik dəqiqliyi mümkün edirdi. *Sirlər xəzinəsi* kimi bir əsərdə rast gəlinən nadir, arxaik və poetik yüklü sözlərin izahını çox vaxt həmin dövrün lüğətlərində tapmaq mümkündür.

Nizami Gəncəvi dövründə leksik mühit

XII əsrdə fars dili leksik zənginləşmə dövrünü yaşayırdı. O, İran irsini hələ də qoruyub saxlamaqla, xüsusilə fəlsəfi, dini və inzibati sahədə böyük miqdarda ərəb lüğətini mənimsəmişdir [10]. Ərəb terminlərinin inteqrasiyası sadəcə bəzəkli deyildi; o, fars alimlərinin daha geniş İslam elmi ənənəsi ilə intellektual uyğunluğunu əks etdirirdi. Bu alınmalar dili məntiq (məntiq), metafizika (ilahiyyat), fiqh (fiqh) və mistisizm (təsəvvüf) ilə bağlı mücərrəd və texniki terminlərlə zənginləşdirirdi. Eyni zamanda, türk dillərinin təsiri daha çox mədəni və sosial linqvistik idi - inzibati lüğətdə, hərbi rütbələrdə, coğrafi toponimlərdə və idiomatik ifadələrdə əks olundu [3].

Nizaminin dili bu çoxdillə mühitin sübutudur. Onun diksiyasında ərəb terminləri, klassik fars strukturları və bəzən saray mədəniyyəti və şifahi ənənələrlə tanışlıq nəticəsində əldə edilmiş türk təsirləri vardır. Onun poeziyasında nadir sinonimlərin, mücərrəd isimlərin, teoloji anlayışların və alleqorik dilin olması onun linqvistik dəqiqliyini və fəlsəfi dərinliyini formalaşdırmağa kömək edən leksikoqrafik resurslarla yaxından tanışlıqdan xəbər verir [8]. Onun bu elementləri tarazlaya bilməsi təkcə onun poetik ustalığından deyil, həm də dövrünün filoloji və intellektual alətləri ilə məşğul olmasından xəbər verir. Məxzənül-Əsrardan bir neçə nümunə Nizaminin klassik leksikoqrafik konvensiyalardan asılılığını göstərir:

ز علم آموز اگر قابل شوی
”ز آتش چون فلک قابل شوی

“Bacarırsansa, elm öyrən, O zaman səmaların atəşi kimi yüksəlersən.”

Dövrün leksikonunda قابل (“ğabel”) sözü çox vaxt ikili mənalara ifadə edilir: (1) qabiliyyət və ya hazırlıq, (2) biliyə layiq olmaq və ya mənəvi yüksəliş. Bu ikilik “Divan-i lüğət ət-Türk”də və daha sonra Fərhəng-e Cəhangiri kimi farsca lüğətlərdə vurğulanır [11].

نگه کن در میان خویشتن را
”که تا یابی ز جاننت راه تن را

“Özünü baxın, Ruhunuzdan bədəninizə gedən yolu tapmaq üçün.”

راه (rah, yol) və تن (tan, bədən) kimi sözlər lüğətlərdə həm fiziki, həm də məcazi qeydlərdə tez-tez müşahidə edilir. Məsələn, rah, ilkin sufi terminologiyasında ruhani səyahəti təmsil etmək üçün istifadə olunur, leksikoqrafların tez-tez poetik nümunələrlə vurğuladığı bir mövzudur [9].

Nizami dövründə lüğətlər əməli funksiyalarından əlavə ədəbi istinad vasitəsi kimi də xidmət edirdi. Onlar poetik ifadəni yüksəldən deyimləri, sinonimləri və fəlsəfi məqamları sənədləşdirdilər. Fars-türk leksikonları müəlliflərə fərqli üslub tonları olan sinonimləri seçməkdə, tarixi fars dilindən nadir sözləri birləşdirməkdə, poetik aydınlıqla türkcə alıntı sözlərdən istifadə etməkdə, etimoloji şüurla fəlsəfi metaforalar qurmaqda imkan verirdi. Əslində, sonrakı lüğətlərdə mənalara təsvir etmək üçün tez-tez Nizami və onun müasirlərindən

poetik sətirlər yer alırdı - poeziya və leksikoqrafiya arasındakı qarşılıqlı əlaqəni vurğulayırdı [5].

Nəticə

XII-XIII əsrlərdə intellektual və linqvistik çiçəklənmə zərif poetik ifadənin və mürəkkəb leksikoqrafik ənənələrin inkişafı üçün münbit zəmin yaratdı. Bu mədəniyyət yaradıcılığı daxilində izahlı və ikidilli farsca-türkcə lüğətlərin yüksəlişi təkə dil alətləri kimi deyil, dil, güc, kimlik və bədii yenilik arasındakı dinamik əlaqələri təcəssüm etdirən mədəniyyət alətləri kimi də ortaya çıxdı.

Bu dövrün leksikoqrafik nailiyyətlərinin təhlili göstərir ki, lüğətlər sadə söz siyahılarından çox-çox kənarında fəaliyyət göstərirdi. Onlar öz dövrlərinin intellektual prioritetlərinin güzgüsü, etik və metafizik anlayışların mənbəyi, ədəbi estetika üçün bələdçi kimi xidmət edirdilər. Bu lüğətlərin tərkibinə sinonimlərin, xalq deyimlərinin, hətta poetik nümunələrin daxil edilməsi onların öz çağlarının ədəbi mədəniyyətinə inteqrasiyasından xəbər verir. Üstəlik, onların ikidilli təbiəti, xüsusən də fars və türk dillərini birləşdirən ikidilli forması bölgədəki saray, hərbi və elmi həyatı müəyyən edən intensiv mədəniyyətlərə qarşılıqlı əlaqələri göstərir. Bu fonda Nizami Gəncəvi xüsusi bir yer tutur, onun “Sirlər xəzinəsi” (Məxzənül-Əsrar) təkə ədəbi şah əsər kimi deyil, həm də dövrünün leksik-fəlsəfi əsəri kimi başa düşülə bilər. Nizaminin yaradıcılığı leksikoqrafik təcrübələrin və linqvistik cərəyanların poetik çıxışı necə formalaşdırdığına dair unikal bir baxış bucağı təqdim edir. Onun terminologiyadan ehtiyatla istifadə etməsi, mücərrəd fəlsəfi lüğətin istifadəsi və mistik diskursla məşğul olması onun üçün mövcud olan dil alətlərindən dərindən xəbərdar olan bir şairi əks etdirir.

Bu araşdırmadan çıxarıla bilən ən aydın nəticələrdən biri orta əsr fars cəmiyyətlərində leksikoqrafiya ilə poeziya arasındakı üzvi əlaqədir. Nizami kimi şairlər sadəcə olaraq dilin passiv alıcıları deyildilər; onun təkamülünün fəal iştirakçıları idilər. Onların işi dəqiq semantik seçimlərə, çoxqatlı metaforalara və tez-tez etimologiya, sinonimiya və konnotasiyanın mükəmməl başa düşülməsini tələb edən söz oyununa əsaslanan dövrün lüğətlərinin strukturunda dərin yerləşdirilmiş anlayışlar - şairlərin və leksikoqrafların aydınlıq, gözəllik və biliyin ötürülməsi ilə bağlı oxşar qaygıları rəhbər tutaraq, ortaq epistemik məkanda fəaliyyət göstərdiyini göstərir.

Bir digər nəticə ikidilli lüğətlərin mədəni və poetik hibridliyin asanlaşdırıcısı kimi funksiyasına aiddir. XII-XIII əsrlərdə çoxalmış fars-türk leksikonları fars dilinin ədəbi nüfuz və inzibati güc dili kimi fəaliyyət göstərdiyi, türk ləhcələrində isə hərbi elitalar və yerli əhali tərəfindən danışıldığı bir dünyada dil fərqlərini aradan qaldırmaq üçün yaradılmışdır. Bu cür lüğətlərin mövcudluğu və populyarlığı regionlar və siniflər üzrə linqvistik vasitəçiliyə və standartlaşdırmaya ehtiyac olduğunu göstərir. Nizaminin bilavasitə və ya dolayısı ilə elmi mədəniyyət vasitəsilə bu cür lüğətlərə əlçatanlığı və ya onlarla tanışlığı ona fars poetik quruluşunun zərifliyini və uyğunluğunu qoruyaraq türk və ərəb ənənələrindən seçmə şəkildə götürməyə imkan verdi. Bundan əlavə, Nizaminin tez-tez işlətdiyi fəlsəfi və sufi lüğəti onun müasir leksikalarda kodlaşdırılmış terminoloji sistemlərə bələd olduğunu göstərir. Həqiqət (həqiqət), təriqət (mənəvi yol), zahir (xarici reallıq), batin (daxili gerçəklik) kimi sözlər mistik ədəbiyyatda geniş yayılmış olsa da, çoxqatlı semantik izahlar verən elmi lüğətlər vasitəsilə onların tərifləri və işlənməsi sabitləşmişdir. Bu, Nizami poeziyasının təkə estetik deyil, həm də leksik və fəlsəfi cəhətdən məlumatlı olması fikrini gücləndirir. Dövrün mədrəsələrində və saray dairələrində lüğətlərdən sadəcə tərcümə və ya izahat üçün deyil, dəyərləri, ritorik prinsipləri və ədəbi konvensiyaları öyrətmək üçün istifadə olunurdu. Nizaminin özünün əxlaqi rəhbər və alleqorik nağıllarla zəngin beytində bu pedaqoji yanaşma əks olunur. Onun qoşmaları çox vaxt kiçik əxlaqi dərslər və ya fəlsəfi anlayışlar kimi fəaliyyət göstərir - dilin özünün mənəvi və etik tərəqqi üçün bir vasitə olduğu dünyagörüşünü əks etdirir. Bu mənada

lüğətlər və poeziya bir-birini tamamlayan tərbiyəvi funksiyalara xidmət edirdi: biri aydın tərifi və izahat verir, digəri isə laylı metafora və emosional rezonans vasitəsilə məna verirdi.

Lüğətşünaslar söz ehtiyatı və qurulmuş istifadə təklifləri ilə şairlərə təsir göstərsələr də, şairlər öz növbəsində lüğətlərə təsir göstərmişlər. Sonrakı leksikonlarda tez-tez söz mənalarını və ya idiomatik istifadəni təsvir etmək üçün Nizami kimi şairlərin misraları daxil edilmişdir. Bu, şairlərin sadəcə lüğətlərdən istifadə etmədiyi, həm də onlara töhfə verdiyi dinamikanı ortaya qoyur - müəyyən ifadələri bərkitmək, yeni birləşmələr təqdim etmək və poetik kontekst vasitəsilə mənaları yaradıcı şəkildə yenidən müəyyənləşdirmək. Bu qarşılıqlı təsir orta əsr fars cəmiyyətində dilin mədəni mərkəzi olduğunu daha da vurğulayır.

Səlcuqlu və Xarəzm məhkəmələri çoxdilliliyin norma olduğu mürəkkəb siyasi qurumlar idi. Lüğətlərin belə bir mühitdə hazırlanması təkcə ədəbi və ya elmi məqsədlərə deyil, həm də siyasi məqsədlərə xidmət edirdi: müxtəlif əhalini birləşdirmək, inzibati terminologiyamı standartlaşdırmaq və mədəniyyətlərarası ünsiyyəti gücləndirmək. Beləliklə, lüğət yazmaq hərəkətinin özü siyasi rezonans doğurdu. Şairlər bu normalara uyğun gələn və ya onlara qarşı çıxan lüğətlər seçərək dilin mədəniyyət siyasətində iştirak edirdilər. Nizamının “Sirlər xəzinəsi” fəlsəfi və introspektiv mövzuları ilə yüksək incə fars dilində işlənmiş türklərin üstünlük təşkil etdiyi siyasi mənşərdə fars ədəbi və intellektual suverenliyinin incə bir təsdiqi kimi oxuna bilər. Həm lüğətlərin, həm də Nizami poeziyasının səmərəliliyi leksik çalarları dərk edə bilən oxucu kütləsini nəzərdə tutur. Lüğətlər və şeirlər statusu simvolu - elit intellektual şəxsiyyətin məhsulları və alətləri kimi fəaliyyət göstərirdi.

Nizami dövründə çiçəklənən leksikoqrafik əsərlər onun yaradıcılığını səciyyələndirən poetik yeniliklərə şərait yaratmışdır. Eyni zamanda, Nizami kimi şairlərin davamlı şöhrəti leksik dəqiqliyin və zənginliyin dəyərini gücləndirdi - lüğətlərə və dilşünaslığa olan marağı əsrlər boyu saxlamağa kömək etdi.

Ədəbiyyat

1. Asadi Tusi, A. (1336 h.q.). *Lüğət-i Furs*. Tehran.
2. Al-Kashgari, M. (1982). *Divan-e Lughat al-Turk* (R. Dankoff & J. Kelly, Trans.). Harvard University Press.
3. Bosworth, C. E. (2000). *The Turks in the Early Islamic World*. Ashgate Publishing.
4. Doerfer, G. (1965). *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen* (Vols. 1–4). Wiesbaden: Franz Steiner Verlag.
5. El-Rouayheb, K. (2015). *Islamic Intellectual History in the Seventeenth Century*. Cambridge University Press.
6. François de Blois, F. (1990). *A Persian–English Glossary*. London.
7. Gerard Clauson, G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford: Oxford University Press.
8. Hamidiyan, S. (1997). *Makhzan al-Asrar: Nizami Ganjavi*. Tehran: Aftab Publishing.
9. Karamustafa, A. (1998). *Sufism: The Formative Period*. University of California Press.
10. Lazard, G. (1992). *A Grammar of Contemporary Persian*. Mazda Publishers.
11. Schimmel, A. (1975). *Mystical Dimensions of Islam*. University of North Carolina Press.

THE ROLE OF PERSIAN-TURKISH DICTIONARIES IN THE LINGUISTIC STRUCTURE OF NIZAMI GANJAVI'S “MAKHZAN-UL-ASRAR”

Samira Mardanli

Baku State University, Baku, Azerbaijan

The 12th-13th centuries represent a rich period in the development of Persian and Turkish lexicography, marked by the emergence of explanatory and bilingual dictionaries. These lexicographic resources performed not only

linguistic, but also socio-political functions in the multilingual context where Persian, Arabic and Turkish languages coexisted. The rise of Islamic politics in Central Asia and the Middle East brought with it the need for interlingual communication, especially in the administrative, scientific and literary spheres. As a result, Persian dictionaries such as Asadi Tusi's *Lughat-i Furs* laid the foundation for monolingual and bilingual Persian lexicography, while dictionaries such as Mahmud al-Kashgari's *Divan Lughat al-Turk* and *At-Tohfa az-Zakiyya fil-Lughat-Turkiyya* offered structured understandings of Turkish vocabulary for speakers of Persian and Arabic. These dictionaries were not simply translation tools; they shaped the lexical consciousness of their times by codifying cultural knowledge, idiomatic expressions, and semantic hierarchies. Poets such as Nizami Ganjavi functioned within this framework. His *Makhzan al-Asrar* (Treasure of Secrets) demonstrates not only the mastery of Persian poetic language but also a deep understanding of lexical precision. The presence of rare, archaic or semantically tinged terms in his work indicates the poet's familiarity with modern lexicographic practices and his strategic use of language to convey mystical, ethical and philosophical themes. By analyzing selected entries from Persian-Turkish dictionaries alongside the verses of the *Treasury of Secrets*, this study shows how the lexicographic tradition sheds light on poetic creativity. It also demonstrates how such works contribute to the stabilization of Persian vocabulary in a dynamic, multilingual linguistic environment. Finally, these dictionaries have played an important role in both the preservation and development of the lexicon of the Persian language and have had a lasting impact on classical literature.

Keywords: linguistics, Persian-language dictionaries, *Treasury of Secrets*, Nizami Ganjavi's lexicon, bilingual dictionaries

РОЛЬ ПЕРСИДСКО-ТУРЕЦКИХ СЛОВАРЕЙ В ЛИНГВИСТИЧЕСКОЙ СТРУКТУРЕ «МАХЗАН-УЛЬ-АСРАР» НИЗАМИ ГЯНДЖАВИ

Самира Марданли

Бакинский государственный университет, Баку, Азербайджан

Краткое содержание. XII-XIII века представляют собой богатый период в развитии персидской и турецкой лексикографии, отмеченный появлением пояснительных и двуязычных словарей. Эти лексикографические ресурсы выполняли не только лингвистические, но и социально-политические функции в многоязычном контексте, где сосуществовали персидский, арабский и турецкий языки. Подъем исламской политики в Центральной Азии и на Ближнем Востоке обусловил необходимость межъязыковой коммуникации, особенно в административной, научной и литературной сферах. В результате персидские словари, такие как «Лугат-и Фурс» Асади Туси, заложили основу для моноязычной и двуязычной персидской лексикографии, а словари, такие как «Диван Лугат аль-Турк» Махмуда аль-Кашгари и «Ат-Тохфа аз-Закийя филь-Лугат-Туркийя», предложили структурированное понимание турецкой лексики для носителей персидского и арабского языков. Эти словари были не просто инструментами перевода; они формировали лексическое сознание своего времени, кодифицируя культурные знания, идиоматические выражения и семантическую иерархию. Поэты, такие как Низами Гянджави, функционировали в рамках этой системы. Его «Махзан аль-Асрар» («Сокровище тайн») демонстрирует не только мастерство владения персидским поэтическим языком, но и глубокое понимание лексической точности. Наличие редких, архаичных или семантически окрашенных терминов в его творчестве свидетельствует о знакомстве поэта с современными лексикографическими практиками и его стратегическом использовании языка для передачи мистических, этических и философских тем. Анализируя избранные статьи из персидско-турецких словарей наряду со стихами из «Сокровищницы тайн», это исследование показывает, как лексикографическая традиция проливает свет на поэтическое творчество. Оно также демонстрирует, как такие работы способствуют стабилизации персидской лексики в динамичной, многоязычной языковой среде. Наконец, эти словари сыграли важную роль как в сохранении, так и в развитии лексики персидского языка и оказали длительное влияние на классическую литературу.

Ключевые слова: лингвистика, персидско-английские словари, «Сокровищница тайн», лексикон Низами Гянджави, двуязычные словари